

SARIKAMIŞ HAREKÂTI

Kafkas cephesindeki
Ruslar'a karşı
kış mevsiminde girişilen
büyük askerî harekât.

Osmanlı ordusu tarafından I. Dünya Savaşı esnasında 22 Aralık 1914 – 4 Ocak 1915 tarihlerinde Alman ve Avusturya cephesinde ferahlık sağlamak üzere Kafkas cephesinde tatbik edilen bu büyük harekât, sadece askerî açıdan değil uğranılan kayıplar sebebiyle de mânevî bakımından kamuoyunda önemli bir yere sahiptir. Sarıkamış Harekâtı, I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Ruslar'ın 1 Kasım 1914'te saldırıya geçerek Erzurum istikametine doğru ilerlemesiyle başlayan çarpışmalar içerisinde farklı bir özellik gösterir. Aslında Ruslar genel bir saldırıdan çok sınırlı bir harekâtla savaşı Türk topraklarına taşımak, böylece Kafkasya müslümanlarının direnişe geçmelerine engel olmak istiyorlardı. Üçüncü Türk Ordusu, Rus taarruzunu Köprüköy yakınlarında karşılayarak şiddetle karşılık verdi. Azap-Zanzak-Hoşap hattına çekilmek zorunda kalan Ruslar, Tiflis'teki 2. Türkistan Kolordusu'nu da cephe hattına sürüp kuvvetlerini takviye ettiler. Devam eden muharebelerden

bir sonuç alınamayınca kasım sonlarında çarpışmalara son verildi. Kış aylarında hüküm süren aşırı soğuklar, yoğun kar ve tipi sebebiyle bir harekât icrasına ihtimal vermeyen Ruslar gözetleme faaliyetlerini bile sınırlandırdılar.

Türk ordusunun Alman karargâhınca yönlendirilen harekât planına göre Kafkas cephesindeki kuvvetlerin asıl görevi Ruslar'ın Avrupa cephesine yeni kuvvetler kaydırmasını engellemektir. Bu açıdan bakıldığında Rus taarruzunu durdurarak iki düşman kolordusunu cephe hattına çeken Türk ordusu görevini lâıyıkıyla yerine getirmiş bulunuyordu. Ancak Enver Paşa bu kadarını yeterli görmüyor, cephe savaşlarıyla alt edilemeyen zayıf düşman kuvvetlerinin bir kuşatma harekâtıyla yok edilebileceğine inanıyordu. Türk orduları genelkurmay başkanı olan Friedrich Bronsart von Schellendorf başta olmak üzere müttefik Alman subayları da bu fikri destekliyordu. Cephedeki durumu yakından takip eden Üçüncü Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa ise kışlık donanım ve teçhizat eksikliği yüzünden bir kış taarruzunu uygun bulmuyordu. Bunun üzerine Enver Paşa, Genelkurmay İkinci Başkanı Hâfız Hakkı Bey'i durumu yerinde incelemek üzere Kafkas cephesine göndermeye karar verdi.

Cepheyi teftiş eden Hâfız Hakkı Bey bir kolordu ile cepheden, iki kolordu ile Bardız-Oltu üzerinden başarılı bir kuşatma harekâtı yapılabileceğini rapor etti. Ayrıca yeterince azim ve cesaret sahibi olmayan ordu kumandanıyla kolordu kumandanlarının taarruza olumsuz baktıklarını bildirdi (Sabis, II, 268). Aldığı bu cevap üzerine Enver Paşa gerekirse taarruza bizzat kumanda etmek için cepheye gitmeye karar verdi. Genelkurmay Başkanı General Bronsart, Harekât Şubesi Başkanı Yarbay Feldman ve diğer maiyetini de yanına alarak 6 Aralık'ta Yavuz zırhlısıyla İstanbul'dan Trabzon'a hareket etti, 15 Aralık'ta Köprüköy'deki ordu karargâhına ulaştı.

Üç kolordu ile (9, 10 ve 11. kolordular) bir süvari tümeninden oluşan Üçüncü Ordu'nun sayı bakımından açık bir üstünlüğü vardı. Seferberliğini tamamladığında bu ordunun mevcudu jandarma ve menzil birlikleri hariç 96.550 savaşçıya ulaşmış bulunuyordu (ATASE Arşivi, Kls. 2, Dos. 8-B, F. 4, 4-2). Aras vadisindeki Sarıkamış grubu ile kuzeydeki Oltu grubundan oluşan Rus ordusunun sayısı 65.000 civarındaydı (Nikolski, s. 13, 16). Muharipler dışında her iki tarafın da çok sayıda hizmet kıtaları vardı. Ruslar kışlık donanım ve lojistik hizmetler açısından daha iyi durumdaydı. Her türlü ihtiyaçlarını Tiflis-Aleksandropol (Gümrü)-Kars-Sarıkamış demiryolu üzerinden sağlama imkânına sahipti. Sarıkamış'tan ileriye ise düzgün şose yolları vardı. Buna karşılık Türk tarafında en yakın demiryolu istasyonu (Ulukışla) cephenin 600 km. gerisindeydi. Kağnılar ve yük hayvanlarıyla yapılan sevkiyat ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya yetmiyordu. Kadınlar ve çocuklar bile sırtlarında cepheye erzak taşıyordu (BA, DH ŞFR, Dos. 67, Bel. 13; Dos. 67, Bel. 53). Hazırlanan raporlar, şu anda olduğu yerde bile erzak ihtiyacında zorlanan Üçüncü Ordu'nun taarruz halinde tamamıyla aç kalacağını gösteriyordu (ATASE Arşivi, Kls. 69, Dos. 15, F. 29, 29-1, 29-2, 29-3). Kışlık donanım da çok kötüydü. Kafkas cephesine sevkedilmekte olan 100.000 takım kışlık giyim taşıyan gemiler, Rus filosu tarafından Karadeniz'de batırıldığından güney cephesinden gelen askerler arasında hâlâ entariye dolaşanlar vardı (Guse, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi*, s. 43).

Enver Paşa bunları fazla önemsemiyor, başarının dış görünüş ve elbiseyle değil her askerin kalbindeki yiğitlik ve cesaretle

Sarıkamış'ta siperdeki Rus askerleri

kazanılacağına inanıyordu. Bu sebeple harekâta kumanda etmek istemeyen Hasan İzzet Paşa'nın 18 Aralık gecesi istifa etmesi üzerine ordu kumandanlığını üstlenerek harekâtın sevk ve idaresini eline aldı. Harekâta muhalif görünen kolordu kumandanları zaten bir süre önce tasfiye edilmiş, 9. Kolordu Kumandanlığı'na Ali İhsan Latif Paşa, 10. Kolordu Kumandanlığı'na Hâfız Hakkı Bey ve 11. Kolordu Kumandanlığı'na Abdülkerim Paşa getirilmişti. Enver Paşa 19 Aralık gecesi taarruz emrini imzaladı. Harekât 22 Aralık sabahı başlayacaktı. 11. Kolordu, 2. Nizamiye fırkasıyla birlikte cepheden taarruz ederek Rus kuvvetlerini oyalarken 10. Kolordu İd (Narman)-Oltu-Bardız (Gaziler) istikametinde, 9. Kolordu ise Pitgir-Çatak-Kötek yönünde ilerleyerek Kars istikametini kapatıp Aras vadisindeki düşman kuvvetlerini kuşatma altına alacaktı (ATASE Arşivi, No: 4/3671, Kls. 2950, H-7, F. 1-39, 40). Böylece bütün Kafkasya'nın "Moskof boyunduruğu"ndan kurtarılacağı düşünülüyordu (*Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, LVIII/123 [2009], s. 150-151).

Rus ordusunun ileri ikmal üssü olan Sarıkamış kasabası Türk taarruzunun en önemli hedefi oldu ve demiryolu hattının son istasyonu olarak Rus kuvvetlerinin âdeta can damarıydı. Birliklerin bütün levazımı, mühimmatı, cephanesi, ihtiyat eşyası ve hastahaneleri hep burada bulunmaktaydı. Ayrıca Sarıkamış, Kars istikametindeki ricat yollarının da kavşak noktasındaydı. Üstelik cephe hattının 50 km. gerisinde kaldığı için oradaki depoları korumak amacıyla bırakılmış birkaç bölük dışında neredeyse tamamıyla savunmasızdı. Kolay bir hedef gibi görünen bu kasabanın ele geçirilmesi Rus ordusunun kapana kısılarak yiyeceksiz ve cephanesiz kalmasını sağlayacaktı.

Harekât başladığında askerin morali oldukça yüksekti. Kar yağışı ve yoğun sis görünmeden ilerlemeyi sağlıyordu. Enver Paşa ve ordu karargâhı 25.000 kişilik mevcuduyla harekete geçen 9. Kolordu'yla birlikteydi. Kötek yolu kar yüzünden kapalı olduğundan kolordu harekâtın ikinci günü istikametini değiştirerek doğrudan Sarıkamış'a yöneldi. 30.000 kişilik mevcuduyla biraz daha soldan yürüyen 10. Kolordu ise General İstomin kumandasındaki 15.000 kişilik Oltu grubunu püskürterek ilerlemeye devam ediyordu. Bu şekilde düşman gerilerine doğru hızla ilerleyen kuşatma kolları çok sayıda esir, silâh, mühimmat ve bol miktarda erzak

ele geçirdi. Özellikle Oltu ve Bardız'da zapt edilen külliyetli erzak yiyecek sıkıntısını bir hayli hafifletti. Bu sırada ana cepheden saldırıya geçen 11. Kolordu ise Aras vadisindeki asıl Rus kuvvetlerini baskı altına almaya başlamıştı. Şaşkına dönen Ruslar bir kuşatma harekâtına mâruz kaldıklarını anlayamadıklarından Sarıkamış'ı takviye etmek yerine bütün güçleriyle 11. Kolordu'ya yüklenmişlerdi. Bu sebeple 9. Kolordu'nun öncüleri, 25 Aralık akşamı Sarıkamış'a 4-5 km. mesafede bulunan ve kasabanın kilidi konumunda olan Bardız Geçidi'ne ulaştıklarında 2000 kişilik derme çatma bir Rus müfrezesiyle karşılaştı. Yaşlı depo birlikleri ve demiryolu işçileriyle istasyonda mola vermiş bazı askerlerden alelacele oluşturulan bu müfrezeye 2000 kişilik Türk birliği karşısında altı saat dayanabildi.

Süngü hücumu ile geri atılan Rus müfrezesi makineli tüfeklerin namlularını sökerek Sarıkamış'a doğru çekildi. Onları takip eden birlikler Sarıkamış'ın yanı başındaki Çerkezköy'e (Yukarı Sarıkamış) kadar ilerledi. Korkuya kapılan Ruslar istasyon civarındaki depoları yakarak Sarıkamış'ı boşaltmaya niyetlendi (Nikolski, s. 43). Ancak tam da bu kritik anda Ko-

lordu Komutanı Ali İhsan Latif Paşa'nın ısrarı üzerine taarruz durduruldu. Sarıkamış'taki durumun farkında olmayan ve başından beri gece taarruzuna karşı olan Ali İhsan Latif Paşa gece hücumuna alışık olmayan yorgun birlikleri dinlendirmek istiyordu. İlk bakışta önemsiz gibi görünen bu karar o zamana kadar Türkler lehine devam eden harekâtın seyrini bir anda tersine çevirdi. Taarruzun durdurulmasıyla yeniden toparlanmak için vakit kazanan Ruslar Sarıkamış'ta tutunmayı başardı. Ruslar, Sarıkamış'ı takviye etme kararını 24 Aralık gecesi almışlardı. Tiflis'ten Kötek'teki Rus karargâhına gelerek kumandayı devralan Kafkas Ordusu Başkumandan Yardımcısı General Mişlayevski, kendisiyle birlikte gelen ve içinde buldukları durumu kavrayan Ordu Kurmay Başkanı General Yudenitç'in ısrarı sayesinde böyle bir hayatî adım atmıştı. Ana cepheden sevk edilen destek kıtaları 25 Aralık akşamından itibaren Sarıkamış'a girdi ve 26 Aralık sabahı kasabadaki Rus kuvvetlerinin sayısı bir önceki güne göre iki kat artarak 4000'i aştı. Buna karşılık geceyi civardaki ormanlarda geçiren yorgun Türk askerlerinin birçoğu sabaha ulaşmadan donarak şehid oldu.

Kafkas cephesinde bir keşif kolu

Sarıkamış'a yapılan ilk taarruz 26 Aralık sabahı bu şartlar altında başladı. Rus savunması iki sahra topunun şiddetli ateşiyle destekleniyordu. Bu iki top o sırada tesadüfen Sarıkamış'ta bulunuyordu ve yine tesadüfen orada olan bir topçu subayı tarafından kasaba meydanındaki kilisenin yanına yerleştirilmişti. Bu yüzden açılan ateş Sarıkamış'ta Rus topçusu bulunmadığından emin olan Türkler için kötü bir sürpriz oldu. Ögleden sonraya kadar devam eden saldırılardan bir sonuç alınmayınca geride yürüyüş halinde olan birlikleri beklemek üzere taarruzun ertesi sabaha ertelenmesine karar verildi. Bu defa Ruslar yeni destek kıtalarıyla birlikte ağır silâhlarını da kasabaya sokmayı bashedılar. 10. Kolordu hâlâ Sarıkamış önlerine gelememişti. Tümenlerinden birini Bardız üzerinden Sarıkamış'a doğru sevkeden Hâfız Hakkı Bey, diğer iki tümeniyle Oltu müfrezesini takip ederek Allahüekber dağlarının kuzey yamaçlarına doğru ilerledi. Harekât planının dışına çıkararak Sarıkamış'tan bu kadar uzaklaşması, hâlâ başarı şansı bulunan harekâtın tamamıyla kaybedilmesine sebep olacak kadar önemli bir hata oldu.

Kuşatma kolunun aşırı derecede uzaması cebri yürüyüşler yapmak zorunda kalan birliklerin ağır zayıyata uğramasına yol açtı. 26 Aralık'ta başlayan ve on dört saat süren Allahüekber tırmanışında yorgun düşen askerler kucaklarında silâhlarıyla birlikte karlar üzerine düşüp şehid oldu. Buna rağmen sahra topraklarını dağdan aşırmaı başardılar. Sarıkamış'a zamanında yetişemedikleri için başarı şansını büyük ölçüde yitirmiş olmalarına rağmen bu birlikler kararlılıkla mücadeleyi sürdürdü. 27 Aralık'ta Selim yakınlarında Sarıkamış-Kars demiryolunu tahrip ederek büyük bir korku ve paniğe sebep oldu. Rus ordusunun kapana kısıldığını zanneden General Mişlayevski ümitsizliğe kapılarak yerini General Yudenic'e bırakıp Tiflis'e döndü. Bütün Kafkasya'da büyük bir kargaşa baş gösterdi.

Enver Paşa da savaşı kazandığına emin görünüyordu. Bu sebeple bir basın bildiriyle Sarıkamış'a kadar ilerleyen ordunun şiddetli bir muharebenin ardından büyük başarı kazandığı açıklandı. Sarıkamış-Kars demiryolunun tahrip edildiği, 2000'in üzerinde esir, sekiz top ve on üç mitralyözle bol miktarda erzak ve cephane ele geçirildiği bildirildi. Haber kamuoyunda büyük bir sevince yol açtı. Gazeteler Turan yolunun açıldığını, Moskof'tan intikam alınaca-

Sarıkamış Harekâtı'nda başkumandan vekili Enver Paşa

ğını, Moskof zulmü altında yaşayan kan ve din kardeşlerinin kurtarılacağını yazmaya başladı. Bu arada Çoruh vadisinden ilerleyen kuvvetlerin de Ardahan'ı ele geçirdikleri açıklanınca coşku bir kat daha arttı. Halbuki 28 Aralık'ta 10. Kolordu'nun da Sarıkamış civarına ulaşmasıyla kuşatma harekâtı sadece teorik olarak gerçekleşti. Aralıksız devam eden cebri yürüyüşler, açlık, şiddetli soğuklar ve giderek artan donma vakaları yüzünden taarruz gücü iyice zayıfladı. Üzerlerindeki şaşkınlığı atarak toparlanmaya başlayan Ruslar harekâtın ilk günlerine oranla artık çok daha iyi durumdaydı. Sarıkamış'ta 15.000 savaşıları, otuz dört adet toprak ve birçok makineli tüfekleri vardı. Buna rağmen Türk taarruzu inatla devam etti. Bir ara Sarıkamış sokaklarına kadar girerek süngü savaşıyla Ruslar'a önemli kayıplar verdirildi. Albay Kravçenko bu sokak savaşı sırasında öldü. Fakat Ruslar'ın uzun menzilli sahra toprakları, ormanların içerisindeki diğer Türk birliklerini yerlerinden kıpırdayamaz hale getirince bunlar geri çekilmek zorunda kaldı.

General Yudenic, Türkler'in içinde bulunduğu bu sıkıntılı durumun farkına vardı. Türk taarruz gücünün iyice kırılmasını bekledi, nihayet 1 Ocak 1915 tarihinde Bardız-Sarıkamış-Eşekmeydanı Geçidi üçgeninde bir kuşatma harekâtı başlattı. Enver Paşa ise 9 ve 10. kolorduları Sol Ce-

nah Ordusu adıyla birleştirip generalliğe terfi ettirdiği Hâfız Hakkı Paşa'nın emrine verdikten sonra Ruslar'ın ana kuvvetlerini ezemediği için Sarıkamış'a kuvvet kaydırmalarını önleyemeyen 11. Kolordu'nun durumunu görmek üzere 3 Ocak'ta Sarıkamış'tan ayrıldı. Hâfız Hakkı Paşa, elde kalan kuvvetleri Rus kuşatmasından kurtarmak düşüncesiyle 4 Ocak'ta Sol Ceneh Ordusu'na ricat emri verdi. Bu emir üzerine iki haftadan beri açlık ve şiddetli soğuklarla mücadele etmekte olan birlikler dağ yollarını takip ederek Erzurum'a doğru çekilmeye başladı. Ruslar da yorgun ve bitkin olduklarından takip konusunda fazla ısrarcı olmadı. Ağır zayıyata uğradıkları için geriye dönebilenlerin sayısı çok azdı. Binbir zahmetle götürülen toprak, makineli tüfekler ve önemli miktarda mühimmat Ruslar'ın eline geçti.

Türk ordusunun Sarıkamış'ta 90.000 şehid verdiği neredeyse genel bir kabul halini aldıysa da bu doğru değildir. Şehid sayısı konusunda en güvenilir tesbit Ruslar'a aittir. Zira şehid naaşları, karların erimeye başlaması üzerine Rus yetkililerinin nezareti altında müslüman köylülerden oluşturulan işçi grupları vasıtasıyla toplanıp imamlar gözetiminde icra edilen dinî merasimin ardından toplu mezarlara defnedildi. Büyük bir ciddiyetle yürütüldüğü anlaşılan defin işlemlerinin tamamlanmasından sonra her bir mezarın başına oraya kaç şehid defnedildiğini gösteren bir tabela asıldı. Böylece 18.000'i Sarıkamış civarında olmak üzere toplam 23.000 şehidin defnedildiği tesbit edildi (Maslofski, s. 152). Ancak bunların dışında naaşlarına ulaşamayanlarla 11. Kolordu'nun Aras vadisinde verdiği şehidler de vardı. Bunlar da göz önüne alındığında toplam şehid sayısının Üçüncü Ordu Kurmay Başkanı Felix Guse'nin de ifade ettiği gibi 30.000 civarında olduğu anlaşılır (*Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi*, s. 41).

General Yudenic'in günlüğünde ifade edildiğine göre 200 kadarı subay olmak üzere 20.000 civarında Türk askeri de esir edilmişti. Rus savaş raporlarına göre sadece 9. Kolordu'dan esir alınan 200'den fazla subay ve 6000 asker vardı. 9. Kolordu Kumandanı Ali İhsan Latif Paşa da üç tümen kumandanı ve bütün karargâhıyla birlikte esirler arasındaydı (Nikolski, s. 92, 94, 97). Rus basını onun esaretini abartılı bir şekilde duyurdu. Hakkında küçültücü ifadeler yer vererek 30.000 kişiyle birlikte esir düştüğünü yazdı (İhsan Latif, s.

Sarikamış'ta
Rus ordusunu
yok olmaktan
kurtaran
General
Yudenich

6-7). Osmanlı basını ise bu haberleri yalanlayarak gerçeği kamuoyundan saklama yoluna gitti. Götürüldükleri kamplarda yaralarına bakılmayan ve çok kötü şartlarda tutulan esirlerin önemli bir bölümü hayatını kaybetti. Sağ kalanlar ise Bolşevik İhtilâli'nden sonra dönebildi. Şehidler ve esirlerden başka etraftaki köylere dağılımlar, hastalar ve yaralılar da vardı. 8 Şubat 1915 tarihli kayıtlara göre hastahanelerde 15.808 hasta ve yaralı bulunuyordu (*Birinci Dünya Harbinde*, II, 476). Özellikle tifüs çok can almıştı. Hâfız Hakkı Paşa da Erzurum'da bu hastalıktan ölenler arasındaydı (12 Şubat 1915).

Ruslar'ın kayıpları da çok fazlaydı. General Yudenich'e göre Ruslar 26.000 asker kaybetmişti ve bunların bir kısmı donarak ölmüştü (Shaw, s. 834). General Maslofski'nin verdiği rakamlar biraz daha ayrıntılıdır. Ona göre 20.000'den fazla ölü, yaralı ve hasta, 9000'den fazla donarak ölen vardı (*Umumî Harpte Kafkas Cephesi*, s. 149). Kumanda kademesinin deneyimli subayları da ölenler arasındaydı. Bu kayıplara esir düşen 2000'in üzerindeki Rus askeri de ilâve edildiğinde Rus ordusunun uğradığı toplam zayıfatın 30.000 civarında olduğu ortaya çıkar. Sarikamış macerası aslında abartıldığı ölçüde yüksek kayıp rakamları ile değil Osmanlı Devleti'nin askerî gücünün müttefiklerinin savaş hedefleri uğruna heba edilmesinin bir göstergesi olarak tarihteki yerini almalıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Mehmed Emin, *Umumî Harpte Osmanlı Cephesi Vekayii*, İstanbul 1338; Şerif [İlden], *Sarikamış İhata Manevrası ve Meydan Muharebesi*, İstanbul 1338; İhsan Latif [Ali İhsan Paşa], *Bir Sencam-ı Harp*, İzmir 1925, s. 2-7 (sadeleştirilmiş baskısı için bk. haz. Burhan Göksel, Ankara 1988); Maslofski, *Umumî Harpte Kafkas Cephesi* (trc. Nazmi), Ankara 1935, s. 61-65, 84-154; F. Guse, *Die Kaukasusfront im Weltkrieg, bis zum Frieden von Brest*, Leipzig 1940, tür.yer.; a.mlf., *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler* (trc. Hakkı Akoğuz, haz. Alev Keskin), Ankara 2007, s. 30-50; W. E. D. Al-

len – P. Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırı Harpleri Tarihi*, Ankara 1966, s. 233-272; Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, İstanbul 1972, III, 107, 128-157; Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, İstanbul 1975, s. 11-14; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, İstanbul 1983, III/1, s. 356-380; Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, İstanbul 1990, II, 266-319; J. Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü* (trc. Kemal Turan), İstanbul 1990, s. 93-95; Tuncay Öğün, *Osmanlı-Rus Harplerinde Sarikamış ve Sarikamış Kasabasının Ortaya Çıkışı* (yüksek lisans tezi, 1992). İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 57-125; a.mlf., *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Destegi*, Ankara 1999, s. 121-151, 218-241; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı*, Ankara 1993, I, 347-536; II, 476; *Enver Paşa'nın Özel Mektupları* (haz. Arı İnan), Ankara 1997, s. 176-192; E. J. Ericson, *Size Ölmeyi Emrediyorum: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu* (trc. Tanju Akad), İstanbul 2003, s. 76-95; Yavuz Özdemir, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü Sarikamış Harekâtı*, Erzurum 2003, tür.yer.; Ziya Yergök, *Sarikamış'tan Esarete: 1915-1920* (haz. Sami Önal), İstanbul 2005, s. 86-135; Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene* (haz. Muzaffer Albayrak), İstanbul 2006, s. 57-61; Selahattin Selişik, *Kafkas Cephesi'nde 10 ncu Kolordunun Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Sarikamış Muharebelerinin Sonuna Kadar Olan Harekâtı* (haz. Zekeriya Türkmen v. dğr.), Ankara 2006, s. 88-195; Aziz Samih İliter, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları* (haz. Zekeriya Türkmen – Elmas Çelik), Ankara 2007, s. 9-12, 29; Arif Baytın, *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi / Sessiz Ölüm Sarikamış Günlüğü* (haz. İsmail Dervişoğlu), İstanbul 2007, s. 87-162; Ramazan Balcı, *Tarihin Sarikamış Duruşması*, İstanbul 2007; Bülent Ağaoglu, *Sarikamış Harekâtı Kaynakçası*, İstanbul 2007, tür.yer.; Stanford J. Shaw, *The Ottoman Empire in the World War I*, Ankara 2008, s. 821-834; Hatice Yalçın, *Harp Ceridesi: I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi* (yüksek lisans tezi, 2008), Gazi-osmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Nebahat Oran Arslan, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri*, İstanbul 2008, s. 65-67; A. B. Şirokorad, *Rusların Gözünden 20 Yıl Kıran Kıran Osmanlı Rus Savaşları: Kırım, Balkanlar-93 Harbi ve Sarikamış* (trc. D. Ahsen Batur), İstanbul 2009, s. 488-492; Ali Rıza Eti, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü: 1914-1915* (haz. Gönül Eti), İstanbul 2009, s. 98-126; C. Mühlman, *İmparatorluğun Sonu 1914* (trc. Kadir Kon), İstanbul 2009, s. 181; Cavit Marancı, *Sarikamış Harekâtı ve 91. Alay*, İstanbul 2009, s. 130-135; Nikolski, *Bir Rus Generalinin Anlatımıyla Sarikamış Harekâtı (12-24 Aralık 1914)* (trc. Nazmi, ed. Ersan Güngör), İstanbul 2010; Bingür Sönmez – Reyhan Yıldız, *Ateşe Dönen Dünya: Sarikamış*, İstanbul 2011; Halil Ataman, *Harp ve Esarete: Doğu Cephesinden Sibiry'a'ya* (haz. Ferhat Ecer), İstanbul 2011, s. 44-47; İrfanoğlu İsmail Efendi, *Allahuekber Dağları'ndan Sibiry'a'ya* (haz. Ahmet Rıza İrfanoğlu), İstanbul 2011, s. 49-52; Hasan İzzet Altınanıt, *Ülkem Ateş Çemberiyle Kuşatılmışken: Sarikamış* (haz. Bingür Sönmez), İstanbul 2012; Akif Aşırı, *Nargin: Kafkas-Sarikamış Cephesi Esirlerinin Dramı* (haz. Bingür Sönmez), İstanbul 2013; Muzaffer Taşyürek, *Bir Hüzün Tarihi: Sarikamış*, Anka-

ra 2014, tür.yer.; Fahri Belen, "Binlerce Şehide Mal Olan Kafkas Seferi ve Sarikamış Savaşı", *BTTD*, sy. 39 (1970), s. 7-12; Vahdet Keleşylimaz, "Kafkas Harekâtının Perde Arkası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVI/47, Ankara 2000, s. 277-304; "Rusların Balkan Harbi'nden Önce ve Balkan Harbi'nde Sarikamış Bölgesinde Askerî Harekât ve Hazırlıklar (III)", *BTTD*, sy. 55 (2001), s. 34-37; Hacali Necefoğlu, "Sarikamış'ta Cephenin Öteki Yüzü: Bir Rus Kaynağına Göre Sarikamış Harekâtı", *Serhat Kültür*, sy. 16 (2004), s. 26, 27; a.e., sy. 17 (2004), s. 22-24; "30'uncu Tümen Sarikamış Harekâtı Ceridesi", *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, LVIII/123, Ankara 2009; Bülent Bakar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'ya Esir Düşen Türk Askerleri: Rusya'daki Üseramız Hakkında Ma'lûmât", *TDA*, sy. 179 (2009), s. 85-104.

▲ TUNCAY ÖĞÜN

SAVVÂF, Muhammed Mahmûd

(محمد محمود الصواف)

Muhammed b. Mahmûd
b. Osmân es-Savvâf el-Mevsilî
(1915-1992)

Iraklı âlim ve mücadele adamı

İlimle tanınmış varlıklı bir ailenin çocuğu olarak Musul'da doğdu (1 Şevval 1333 / 12 Ağustos 1915). Ziraat ve hayvan besiciliğiyle uğraşan ataları Musul'da yün ticareti yapılan bir çarşı kurdukları ve aile fertleri bu geleneği devam ettirdikleri için Savvâf lakabıyla anılmışlardır. Savvâf ilk mektepten sonra camilerdeki ders halkalarında dinî bilgiler aldı, hıfzını tamamladı. Orta öğrenimini resmî okullar yerine şahsiyetinin gelişmesinde önemli rolü bulunan Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne bağlı el-Medresetü'l-Faysaliyye'de sürdürdü. Bu sırada şehrin tanınmış âlimlerinden bu okulun müdürü Abdullah en-Ni'me ile Muhammed er-Rıdvânî ve Sâlih el-Cihâdî'den faydalandı. Dinî ve fikrî hareketlere alâkası daha bu yıllarda başlayan Savvâf Bağdat'taki Cem'iyyetü's-Şübbânî'l-müslimîn'in Musul şubesi kurulunca onun faaliyetlerine katıldı ve bir süre sonra bu cemiyetin idare heyetinde yer aldı. 1936 yılında el-Medresetü'l-Faysaliyye'den mezun oldu. Telafer, Sincar ve Zaho'da ilkokul öğretmenliği yaptı. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün yüksek tahsil için Ezher'e talebe göndermek amacıyla yaptığı imtihana girerek başarı sağlayınca görevinden ayrılıp on kişilik ilk grupla Kahire'ye gitti, Ezher'de Külliyyetü'l-lugati'l-Arabiyye'ye kaydoldu (1939). Burada bir yıl okuduktan sonra II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla ortaya çıkan zorluklar ve hanımı ile oğlunun ölümü sebebiyle memleketine dönmek zorunda